

Войтович Н. П.,

аспірант

Львівського державного університету внутрішніх справ

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СУТНОСТІ ДЕРЖАВИ У ТЕОРЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ Б. КІСТЯКІВСЬКОГО

Анотація. Розглядаються визначальні положення теоретичного вчення видатного українського правознавця Б. Кістяківського (1868-1920) про державу як публічно-правовий інститут, як феномен суспільства, як одне із найбагатогранніших і найдинамічніших соціальних явищ, сутність якого виявляється в його функціонуванні, організації і правовому забезпеченні діяльності, спрямованій на реалізацію її функції; аналізуються плюралістичні підходи вченого до характеристики природної сутності держави.

Ключові слова: Б. Кістяківський, теорія держави, наукова концепція, плюралізм інтерпретацій.

Постановка проблеми. І тепер, на початку XXI ст., вітчизняні вчені сходяться на думці, що питання про визначення поняття «держави», з'ясування її сутності, організаційно-правової природи її найрізноманітніших типів і т.д. визнається одним із найскладніших у державознавстві. С. Бостан, один із авторів найновішого навчального посібника, слушно зазначає: «Зроблене ще на початку XX ст. Л. Гумпловичем зауваження, що «вчення про відмінність держав... є настільки ж хитким і невстановленим, як і визначення понять держави», досі, майже через сто років, «залишається актуальним і відображає сучасні проблеми, пов'язані з понятійним визначенням держави» [1, с.47]. До речі, згаданий австрійський правознавець професор права в університеті Грацу (1838-1909) визначав державу як «організацію володарювання, що природно виникла для охорони певного правопорядку» [2, с. 45], що встановлювався після виникнення держав в силу підкорення племен їх сильнішими і організованішими сусідами-завойовниками. Цю теорію Б. Кістяківський делікатно називав перебільшенням («утрировкой»), спростовуючи цю думку історичними аргументами [3, с. 274, 275].

Як і в минулому, так і в наш час, безумовно, винятково актуальне не лише для науки загальні теорії держави та права, а й для суспільно-політичної практики науково обгрунтоване визначення поняття «держави», в якому б робився акцент на сутнісних ознаках цього феномена. Енциклопедично закріплена дефініція цього поняття, сформульованого академіком Ю. Шемшученком, гласить: «Держава... – 2) організація політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства, який спрямовує і організовує за допомогою норм права спільну діяльність людей і соціальних груп, захищає права та інтереси громадян» [4, с. 164]. Певною мірою вона відповідає сучасним уявленням, а також і потребам наукового пізнання цього феномена, що обумовлене завданнями практичного державного будівництва.

Наскільки актуальною є проблема дефінування цього основного поняття у вітчизняному державознавстві,

можемо судити із слушної думки відомого українського вченого В. Сіренка, який зазначає: «Розгляд будь-яких питань теорії і практики необхідно починати із з'ясування понятійного апарату, з визначення того явища, яке помічено як предмет дослідження. При цьому, якщо виходити з того, що поняття є логічним оформленням думки, яка відображає загальні і специфічні, істотні ознаки предметів і явищ дійсності, то будь-яке визначення поняття включає як об'єктивно властиві явищу ознаки, так і суб'єктивні уявлення дослідника. Тому, якщо досліджуване явище багатогранне, багатofункціональне та ще й таке, що постійно розвивається, то визначення такого явища не може бути всезагальним, застійним, бо воно постійно дрейфує, переміщується у часових рамках суспільного розвитку. Яскравою ілюстрацією такого стану відображення явищ у поняттях становить визначення поняття держави, яка з часу свого виникнення завжди перебувала в центрі уваги видатних мислителів, але й досі загальноновизнаного уявлення про неї нема» [4, с. 4].

Враховуючи ці слушні застереження, якими досить виразно наголошується на актуальності означеної проблематики, вважаємо, що для конструювання, так би мовити, «загальноновизнаного уявлення» про цей феномен важливо залучити якомога повніше теоретичні напрацювання визначних правознавців минулого, серед яких чільне місце займає спадщина Б. Кістяківського. Підкреслимо, що він визначав державу як «правову організацію народу, що володіє в усій повноті своєю власною, самостійною і від нікого не запозиченою владою» [3, с.243].

В інтерпретаційному осмисленні цього дефінітивного постулату й полягає мета цієї розвідки – розкрити сутність держави як публічно-правового інституту, як одного з найбагатогранніших і найдинамічніших суспільних явищ, як суспільного феномена.

Стан дослідження. Науково-теоретична спадщина українського державознавця, соціолога і філософа права стала предметом глибокого і всебічного вивчення вітчизняних учених в основному протягом останніх двадцяти років, коли було знято табу на згадування багатьох вітчизняних вчених, коли відкрився доступ до вивчення й осмислення, а відтак і аналітично-творчої популяризації їх наукової спадщини. Саме так відбувається і з ще до належного рівня недослідженим й, відповідно, неоприлюдненим науковим доробком Б. Кістяківського. Маємо на увазі повноцінне видання українською мовою його основних праць, можливо, до 150-річчя від дня народження видатного українського філософа й соціолога права, теоретика держави і права, яке, сподіваємось, наукова громадськість гідно відзначить в 2018 р., це станеться. Однак було б несправедливим нарікати на недостатнє за-

цікавлення вітчизняних науковців його спадщиною. Вона високо оцінена такими відомими сучасними українськими вченими, як М. Козюбра, С. Максимов, В. Тимошенко, М. Альчук, Д. Прокопов, І. Усенко та ін. «Звернення до праць Б. Кістяківського, – зазначає професор Р. Гринюк, – дає нам змогу не лише представити його бачення правової держави (того, чим вона є, що складає її сутність, яким чином правова держава взаємодіє з громадянським суспільством, як вона має функціонувати, як в ній співвідносяться права держави та права громадян тощо), а й висвітлити цілий пласт теоретичних дебатів щодо рефлексії проблем права, які формували обрій наукових розвідок наприкінці XIX – початку XX ст.» [5, с.113-114]. Безпосередньо звертаючись до державознавчої проблематики українського вченого, дослідник його спадщини далі підкреслює: «Розпочинаючи свій аналіз взаємодії держави і суспільства та держави і права, Б.Кістяківський фактично вказує на співіснування в історії політико-правової думки двох протилежних підходів до тлумачення сутності держави та її цілей. З одного боку, це традиція, яку умовно окреслює лінія «Т.Гоббс, Ф.Ніцше, Л.Толстой», а з іншого – це традиція, пов'язана з іменами Платона, Арістотеля, Й.Фіхте та Г.Гегеля. Для першої з них держава – це уособлення сили й насилля, для другої – це втілення ідеї права, справедливості та вищих цінностей. Однак, якщо звертатися до фактологічного матеріалу, як відмічає Б. Кістяківський, то в історії розвитку сучасних держав ми можемо віднайти підтвердження одразу ж обом точкам зору на державу і право» [5, с.115].

Аналізуючи державознавчі погляди українського вченого у контексті розвитку теорії держави в політико-правовій думці України і Росії кінця XIX – початку XX ст., В.Тимошенко зазначає: «Б.О. Кістяківський не абсолютизував роль держави, але стверджував, що саме за допомогою держави здійснюється те, що потрібно, важливо і є цінним для всіх... На його думку, сприяючи зростанню солідарності між людьми, держава робить людину благородною і підносить її, вона дає можливість краще розвивати всі сторони людської природи і здійснювати ідеальні цілі. Саме в цьому, за Б.О. Кістяківським, полягає істинна, ідеальна сутність кожної держави» [6, с.191].

Цілоком погоджуючись із таким висновком відомої української вченої, зважаючи на попередньо висловлені міркування, зазначимо, що повніше розкрити змістовність інтерпретації сутності держави допоможе таке звернення до праць Б. Кістяківського «Соціальні науки і право» та фундаментальної державознавчої монографії «Державне право (загальне і російське)», котра була видана на правах рукопису як навчальний посібник для студентів.

Виклад основних положень. Восени 1906 р. Б. Кістяківського запросили читати лекції з державного і адміністративного права слухачам Комерційних курсів у Москві, які незабаром стали Комерційним інститутом. На початку вересня він дебютував як викладач вступною лекцією «Державна правова і соціалістична», що викликала значне зацікавлення не лише серед студентства, а й серед московської професури, за наполяганням якої її було опубліковано в останньому за 1906 р. числі двомісячника «Вопросы философии и психологии» [7, с.661]. Згодом, готуючи до друку свої нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права, видані 1916 р., а в лютому наступного

року захищені як докторська дисертація в Харкові, учений вмістив у цій книзі розділ XI «Державна і особистість», в котрому, за його словами, розвинув ідеї попередньої публікації. Починається він такою непривабливою характеристикою цього феномена: «Державна навіть у теперішній час викликає іноді жах і тремтіння. В уявленні багатьох державна є якимось безжалісним деспотом, що душить і губить людей. Державна – це те чудовисько, той Звір-Левіафан, як її прозвав Гоббс, котрий поглинає людей цілком, без залишку... Справді, державна, вдаючись до страт, робить те, від чого холоне кров у жилах людини і вона планомірно й методично здійснює вбивства. Державна, стверджує багато хто, – це організація економічно сильних і заможних для придушення й експлуатації економічно слабких і незалежних. Державна – це несправедливі війни, що призводять до підкорення та поневолення слабких і невеликих народностей великими і могутніми націями. Державна завжди ґрунтується на силі, і саме її вона ставить понад усе; будучи втіленням сили, вона вимагає від усіх поклоніння перед нею. Втім, зайве перелічувати всі ті сторони державного життя, які надають державі насильницького характеру і звіриного вигляду. Майже немає таких вчинків, що їх люди визнають злочином і гріхом, які державна не здійснювала б у певний час, закріплюючи за собою право їх здійснювати» [3, с.323-324].

Але чи саме в цьому полягає сутність держави як публічно-правового інституту суспільства? Б. Кістяківський, зосереджуючись на з'ясуванні цього важливого аспекту, конкретизує його зміст такими запитаннями: «Та чи справді державна створена й існує для того, щоб гнобити і експлуатувати окрему особу? Чи й справді перераховані вище, такі знайомі нам риси державного життя є істотною і невід'ємною його ознакою?» І на них одразу ж без будь-яких застережень: «Ми повинні як найрішучіше відповісти негативно на ці запитання» [3, с. 324].

Підставою для такого твердження стало переконання ученого в тому, що справжнє завдання та істинні цілі держави «полягають у здійсненні солідарних інтересів людей», адже саме за допомогою держави досягається те, що потрібне, дороге і цінне всім людям. У цьому сенсі, на думку Б.Кістяківського, «державна як така є просторово найосяжніша і внутрішньо всеохопна форма вповні зорганізованої солідарності поміж людьми. Разом з тим, вступаючи у міжнародні зносини, вона доводить до створення нових, ще осяжніших і в майбутньому, може, щонайповніших і всебічних форм людської солідарності».

Отже, сприяючи зростанню солідарності між людьми, держава, використовуючи найрізноманітніші засоби, робить людину благородною, правослухняною і підносить її. На думку вченого, саме держава дає можливість такої особистості краще розвивати всі сторони людської природи і здійснювати ідеальні цілі. Саме «у цій ролі ушляхетнення і піднесення людини і полягає істинна сутність й ідеальна природа держави», бо навіть найжорстокіші форми державного гноблення, – стверджував Б. Кістяківський, – звичайно виправдовують міркування про користь і потреби усього народу» [3, с.324].

Розвиваючи ці концептуальні положення українського державознавця, сучасні вітчизняні науковці пишуть: «Насправді, все культурне людство живе в державних спілках. Культурна людина і держава – це два поняття, що допов-

нують одно одне. Зрозуміло, що люди створюють, обєригають і боронять свої держави не для взаємної наруги, гноблення та винищення. Інакше держави давно порозпадалися б і припинили своє існування. Ніколи держава не могла довго існувати тільки насильством і гнобленням. Наставала доба реформ, і держава виходить на широку дорогу здійснення своїх справжніх завдань та істинних цілей» [8, с.54]. А виконання цих завдань і досягнення цілей держави коротко акумулюється, за визначенням Б. Кістяківського, у формулі «загальне благо».

Коли йдеться про інтерпретацію сутності держави ученим то, очевидно, слід тут наголосити на тому, що він дотримувався не лише загальнотеоретичної методології, а й залучав філософсько-правові поняття й категорії. Це, зокрема, стосується і згаданої формули. У цьому контексті слід підкреслити, що поняття «загальне благо», у розумінні Б. Кістяківського, конкретизує сутнісне призначення держави. Зазначимо, що це поняття використовувалося досить широко ще античними мислителями при розгляді державно-правових явищ, а відтак стало вживатися представниками національних ліберальних філософських шкіл у середині XIX – на початку XX ст. Дослідник спадщини Б. Кістяківського В. Волинець слушно зазначає, що у теорії держави українського вченого воно мало набути юридичної конкретизації, а саме: «З одного боку – через визначення змісту цього поняття, а з другого – через аналіз форми організації державної влади у правовій державі» [9, с.6]. Глибоко обізнаний з античною філософією, зокрема творами Арістотеля і Платона, Б. Кістяківський поділяв Арістотелеві розрізнення блага, як «або те, що є кращим для кожного суцього, тобто дещо за самою своєю природою гідне обрання, або те, що робить благом причетні до нього речі, тобто ідею блага» [10, с.58]. Згодом, в епоху Середньовіччя, ця формула в душі християнського світорозуміння трансформувалася у «вище благо» (лат. *summum bonum*), своєрідним корелятом якого пізніше стає поняття «загальне благо» – філософсько-етична універсалія, що має виражені метафізичні, онтологічні та соціальні ознаки. Виходячи з цих засад, поняття держави, яке цілком охоплюється правом, Б. Кістяківський формулював як певний ідеальний тип, як уявну утопію, в ідеальних рамках якої існує позитивна ситуація, що дає підстави відстоювати солідарні інтереси людей. Захист їх прав є визначальною сутністю держави, адже, як визначав сам учений, «наше розуміння держави, що допускає тимчасовий і перехідний характер державного насильства, ґрунтується на нашій вірі в людську особистість. Особистість з її ідеальними стремліннями і вищими цілями не може миритися з тим, щоб держава, зобов'язана здійснювати інтереси людей, займається винищенням їх. Заглиблюючись в себе і черпаючи з себе усвідомлення творчої сили особистості, не змиряючись із звіриним образом держави-Левіафана, ми часто невільно стаємо послідовниками великих філософів-ідеалістів» [3, с.325].

Як один із чільних представників неокантіанства, прихильник фрайбурзької або баденської філософської школи, Б. Кістяківський досить часто у розгляді державно-правових явищ у своїх теоретичних концепціях застосовував, так би мовити, «філософські» відступи, чим істотно поглиблював і змістовно розширював осмислення сутності держави, яка по-різному проявляється у різних типах її

існування. «Керуючись методологічними міркуваннями, – писав учений, – ми повинні розширити цей погляд на значення різних типів державного існування... У науці про державу ми мусимо вдаватися до такого знаряддя мислення, бо маємо тут справу з явищем, яке не тільки розвивається, а й зазнає усяких перетворень і перевтілень» [3, с.326]. Ці трансформації, безумовно, істотно позначаються на впорядкованості регулювання суспільних відносин, на об'єктивізації співвідношення поміж державою і особистістю, на рівні визнання за особистістю невід'ємних, ненарушуваних і недоторканих прав, на підзаконності державної влади, на ефективності проведення соціальних реформ тощо. Для Б. Кістяківського була беззаперечною необхідність використання наявного у тогочасній юридичній науці цілого арсеналу найрізноманітніших методів для пізнання сутності держави. На його думку, вирішення цього питання можливе «тільки тоді, коли, поряд з юридико-догматичними дослідженнями, будуть виконані історико-політичні, соціологічні та філософсько-ідеологічні дослідження» [3, с.260], а така позиція, безумовно, пов'язана з тим, що, як зазначає В. Волинець, «орієнтуючись на найсучасніші здобутки тогочасної державно-правової науки, Б. Кістяківський спромігся не лише виступити зі змістовною та цінною у науковому плані критикою цілого ряду теорій організації і функціонування держави, а й обґрунтувати (залишаючись прихильником плюралістичного підходу – Н.В.) своє концептуальне бачення того, що саме являє собою держава, якими є цілі її розвитку та основні функції, що визначаються загальною логікою правової взаємодії держави, суспільства та індивіда» [9, с. 4].

Методологічним підґрунтям формування й обґрунтування цих державознавчих ідей Б. Кістяківським стала його теорія множинності понять права, що поєднала етичний природно-правовий нормативізм та психолого-соціологічні підходи. Це давало можливість на різних концептуальних засадах осмислювати конкретні поняття (наприклад, «сутність держави») як кількісні виміри реальності, особливостями яких є суттєві відмінності (включно із протиставленням) «множинності» («плюралістичності») відсутності. Таким чином, плюралізм теоретичного пояснення (до того ж, зорієнтований на осмислення і критичну оцінку позицій інших учених), що доповнювався, крім цього, дослідженням імовірностей (у ньому увиразнювалася роль ученого як авторитетного соціолога), набував рис системності і репрезентувався як методологічний плюралізм, згідно з яким, за висловом соціальних філософів (у т.ч. і філософів права), можливі лише різні (методологічно зумовлені) формулювання однієї, трансцендентної істини [10, с.488].

Дотримуючись плюралістичного підходу в аналізі державно-правових явищ, Б. Кістяківський, певною мірою солідаризуючись зі своїми сучасниками – відомими німецькими ученими Г. Радбрухом та Г. Єллініком, доводив, що на сутність держави впливає процес одухотворення влади, який під час зазначених перетворень і перевтілень набуває найвищого рівня, адже саме у її межах усі відносини владарювання підпорядковуються діям правових норм. Це сприяє деперсоналізації влади, що унеможлиблює свавілля. Встановлення контролю правових норм учений кваліфікував як торжество ідеї належного, тобто природно-правової ідеї. З такої позиції моральна легітимі-

закія держави збігається з правовою, а моральне виправдання влади розуміється як верховенство права. Виходячи з цього, концептуально осмислена ідея правової держави, в якій учений вбачав ідеальний тип суспільної організації, розглядалася ним навіть як така, де примус доцільний лише з огляду на забезпечення демократичного правопорядку, бо саме демократизм визначає сутність держави.

Висновки. Отже, визначаючи сутність держави як соціальної організації народу, Б. Кістяківський не абсолютизував ролі держави, однак стверджував, що саме за допомогою держави реалізуються цілі, що мають значення і є цінними для всіх. Сприяючи зростанню солідарності між членами конкретного соціуму, держава наявними в неї засобами облагороджує людину, вивисує її, дає можливість їй краще розвиватися, досягати поставленої мети тощо. Оскільки основною ознакою влади, за Б. Кістяківським, є влада, то вона слугує тим ідейним чинником, який впливає на регулювання суспільних відносин правовими нормами, яким підпорядковуються всі дії владарювання. На переконання ученого, який дотримувався плюралістичного підходу до аналізу державно-правових явищ, солідарність навіть у процесі перевілень і перетворень держави як соціального організму зміцнюється і впливає на одухотворення влади як основного інструмента досягнення загального блага. Це поняття учений підніс до рівня формули, що, за його словами, «в ній стисло виражено завдання та цілі держави» [3, с.324], а отже, і її сутнісне призначення.

Література:

1. Теорія держави і права: навч. посібник / С.К. Бостан, С.Д. Гусарев, Н.М. Пархоменко та ін. – К.: ВЦ «Академія», 2013. – 348 с. – (Серія «Альма-матер»).
2. Gumpłowicz L. Allgemeines Staatsrecht. – Innsbruck, 1897. – (рос. переклад – Гумплович Л. Общее учение о государстве. – СПб., 1910). – С. 49.
3. Кістяківський Б.А. Соціальні науки і право. Очерки по методології соціальних наук і загальної теорії права // Б.А. Кістяківський. Філософія і соціологія права / сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб.: РХГИ, 1999. – С.5-414.
4. Сиренко В.Ф. Государство: демократическое, правовое, социальное (Очерки. Дискуссионные вопросы). – К.: Ин-т госуд. и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, 2013. – 340 с.
5. Гринюк Р.Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація. – К.: Концерн «Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – 388 с.

6. Тимошенко В.І. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX – початок XX ст.): монографія / Віра І. Тимошенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – 358 с.
7. Василенко Н.П. Академик Богдан Александрович Кістяківський / Б.А. Кістяківський. Філософія і соціологія права / сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб.: РХГИ, 1999. – С.647-671.
8. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: підручник – 3-те вид., стереотип. / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин, Н.М. Хома. – Львів: Новий Світ – 2000, 2007. – 584 с.
9. Волинець В. Функції держави і проблеми організації публічної влади у правовій державі (Б. Кістяківський) / В. Волинець // Юридична Україна. – 2012. – №6. – С.4-10.
10. Філософський енциклопедичний словник / ред. колегія: В.І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. – К.: Абрис, 2002. – 744 с.

Войтович Н. П. Інтерпретація сутності держави в теоретичному наслідді Б. Кістяківського

Анотація. Рассматриваются определяющие положения теоретического учения видного украинского правоведа Б. Кістяківського (1868-1920) о государстве как публично-правовом институте, как феномене общества, как одном из самых многогранных и самых динамичных социальных явлений, сущность которого проявляется в его функционировании, организации и правовом обеспечении деятельности, направленной на реализацию его функций; анализируются плюралистические подходы ученого к характеристике природной сущности государства.

Ключевые слова: Б.А. Кістяківський, теория государства, научная концепция, плюрализм интерпретаций.

Voitovych N.P. Interpretation the state essence based on theoretical heritage of B.O. Kistyakivskoho

Summary. Consideration of the defining position of the theoretical teaching of the outstanding Ukrainian lawyer B.O. Kistyakivskoho (1868-1920) about the state as a public law institution, as a phenomenon of society, as one of the multifaceted and fastest growing social phenomena, the essence of which is in its functioning, organization and legal support activities aimed at implementing its functions; analyzing pluralistic approaches of the scientist to the features of natural essence of the state.

Key words: B.O. Kistyakivskyy, theory of the state, the scientific concept, pluralism of interpretations.